

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4:340.12

Ю. С. Кононенко

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

С. В. Джолос

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПЕРШІ КОНСТИТУЦІЇ СВІТУ ЯК ВИДАТНІ ПАМ'ЯТКИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті окреслено політико-правовий контекст ухвалення перших конституцій світу у XVIII ст. Розкрито основні положення перших конституцій, прослідковано їх долю. Проведений історико-правовий аналіз ще раз переконує, що ухвалення демократичної конституції не є перешкодою для тиранії, а ціна формування народовладдя революційним шляхом є надто високою.

Ключові слова: конституція, демократія, поділ влад, парламент, криза, революція, війна, тиранія, президент, монархія.

Постановка проблеми. Нині, коли демократичну, соціальну, правову державу прийнято вважати «державою сучасного типу», наявність конституції є одним з чи не найголовніших її атрибутів.

Права людини, поділ державної влади, форми безпосереднього народовладдя та інші закріплені у конституціях риси демократії вбачаються вельми спокусливими, однак не слід забувати, що часто все це досягається ціною революцій, війн, заколотів, повстань, терору, голоду, розрухи тощо.

У цьому контексті особливо цікавим предметом дослідження видаються перші конституції світу, ухвалені ще у XVIII ст., оскільки саме вони демонструють, з одного боку, невпинний поступ демократії та високий політ конституційно-правової думки, а з іншого – практично неминуче вказують на безліч проблем, для розв'язання яких вони були прийняті, з якими здебільшого вони не були спроможні впоратися. Тож дослідження перших конституцій світу вбачається справою цікавою та надзвичайно корисною, особливо для пошуку оптимальних шляхів розбудови Української державності.

Аналіз досліджень і публікацій. Безперечно, дослідженню перших конституцій світу було при-

свячено чимало праць видатних авторів давнини і сучасності, зокрема, таких як: М.Ф. Бжежинські, М.Г. Васильєвський, Г. Еллінек, Я. Йсндрух, Я. Люковські, Ш.Л. Монтескьє, Платон, В.Ф. Погорілко, А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко, В.Л. Федоренко та ін. Однак деякі аспекти з тих чи інших причин так і залишилися поза їхньою увагою.

Формулювання цілей статті. Таким чином, у межах цього дослідження ми плануємо: а) окреслити історико-політичний та правовий контекст, на тлі якого відбулося ухвалення перших конституцій світу; б) виявити основні положення перших конституцій, що вказують на найбільш актуальні проблеми державно-правового будівництва відповідної країни та епохи; в) розкрити бажані і реальні наслідки прийняття перших конституцій та їх подальшу долю тощо.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, термін «конституція» перекладається з латинської мови як «устрій, установлення, порядок». За часів античності, Середньовіччя та Раннього Нового часу найрізноманітніші за формою і змістом документи могли називатися словом «конституція», наприклад постанови сейму Речі

Посполитої. Так само і конституційний за своєю природою акт міг мати доволі екзотичну назву, наприклад, «Гайанашагова» – «Вічний Закон Миру» нації ірокезів, що визначав систему управління племенами, що входили до її складу [1, с. 107–128]. Крім того, часто конституціями називають і найрізноманітніші важливі історичні правові акти, наприклад Руську правду XI ст. чи Велику хартію вольностей 1215 р. тощо.

На думку деяких дослідників, Конституція Сан-Маріно є найдавнішою серед чинних писемних конституцій суверенних держав у світі [2, с. 693], оскільки важливим її складником є Статути 1600 р., першою з шести книг яких було визначено певні конституційно-правові питання, зокрема про ради, суддів, адміністративні посади та їх повноваження, а також про тлумачення, зміни та промугацію законів [3].

Однак більшість згаданих документів, безперечно, надзвичайно цікавих і цінних, навряд чи можна вважати конституціями у сучасному розумінні.

Величезний внесок у формування сучасного змісту поняття «конституція» було зроблено геніальними мислителями XVII – XVIII ст., серед яких Ш.Л. де Монтеск'є заслужено вважається засновником класичної школи конституціоналізму [4, с. 101], адже саме в його безсмертній праці «Про дух законів» було сформульовано класичну формулу конституціоналізму – триаду законодавчої, виконавчої та судової влади [5].

Проте класичне визначення конституції було наведене лише видатним юристом та державознавцем XIX ст. Г. Еллінеком. Мислитель зазначає, що конституція є сукупністю правоположень, що визначають вищі органи держави, порядок закликів їх до відправлення їхніх функцій, їхні взаємини і компетенцію, а також принципові положення індивіда стосовно державної влади [6, с. 371].

Виходячи з викладеного, традиційно до перших конституцій світу прийнято відносити Конституцію США 1787 р., Конституцію Франції 1791 р. і Конституцію Польщі 1791 р. [7, с. 77–78], а також інколи й Конституцію Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р.

Отже, саме цим видатним актам слід приділити першочергову увагу у контексті нашого дослідження.

Насамперед варто зазначити, що всі ці акти були ухвалені у XVIII ст., коли шляхетне дворянство на чолі з освіченим королем усе ще зберігало політичне панування, незважаючи на тиск новонародженої буржуазії. Панування «високого

стилю» та аристократична орієнтація позначилися не тільки створенням видатних шедеврів у галузі мистецтва, але й небувалим розквітом науки загалом і конституційно-правової думки зокрема.

Разом із тим численні війни, сваволя та закостенілість аристократії, жадоба буржуазної верхівки влади, невдоволення третього стану та інші фактори призвели до того, що у XVIII ст. старий режим досяг свого зеніту і поступово почав схилитися до заходу, у результаті чого зазначене століття, особливо його останні десятиліття, уславилося небаченими раніше революціями, війнами та соціально-політичними змінами і катаклізмами.

Так, слід згадати, що Конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. фактично була прийнята в Бендерах, тобто на території Османської імперії, куди І. Мазепа та його прибічники, включаючи П. Орлика, були змушені тікати, рятуючись від гніву Петра I після поразки шведсько-українського війська у битві під Полтавою 27 червня 1709 р. Тобто ця Конституція була ухвалена у вигнанні та під час війни, за підсумками якої автономія України у складі переможниці-Росії була зведена до мінімуму.

Деяко кращим був політичний контекст ухвалення Конституції США від 17 вересня 1787 р., яка підбила підсумки перемоги Північноамериканських колоній у Війні за незалежність США 1775–1783 рр. Отже, Конституція США, власне, як і Конституція Пилипа Орлика, постала так само в результаті війни, правда, війни переможної.

Наступною була Конституція Польщі від 3 травня 1791 р., створена після 32-місячної розробки для врегулювання тяжкої політичної кризи у Речі Посполитій, що була викликана нечуваними привілеями шляхти, які фактично паралізували можливість управління державою.

Чотирма місяцями пізніше, 3 вересня 1791 р., була ухвалена Конституція Франції, яка роздіралася на шматки і стікала кров'ю під час Великої Французької революції 1789–1799 рр.

Таким чином, бачимо, що конституції Польщі і Франції 1791 р. були прийняті під час значних внутрішніх політичних потрясінь і мали на меті виправити ситуацію, що, як свідчить історія, їм не вдалося.

Отже, прийняття у XVIII ст. усіх чотирьох перших конституцій світу було зумовлене політичними кризами, революціями чи війнами.

Не менш цікавими є й основні положення досліджуваних актів.

Так, Конституція Пилипа Орлика 1710 р., по суті, являла собою своєрідний договір між но-

вообраним Гетьманом та генеральною старшиною, полковниками та усім Військом Запорізьким, що мав визначати їхні взаємні права й обов'язки та порядок здійснення управління.

Конституція П. Орлика 1710 р. складалася з преамбули та 16 статей. У преамбулі коротко описується історія та провідна роль Війська Запорізького щодо «народу малоросійського», що походить від народу козацького чи козарського. При цьому злеті і падіння в історії України фактично приписуються промислу Божому. Ст. 1 Конституції 1710 р. проголошувала привілеї православ'я як панівної релігії у державі. Ст. 2 та 4 визначали кордони козацької держави у межах держави Б. Хмельницького та обов'язок гетьмана дбати про їх непорушність і повернення відторгнутих земель за підтримки шведського короля. Ст. 3 проголошувала «необхідність сусідської дружби» з Кримською державою. Ст. 5 закріплювала належність угідь вздовж Дніпра Війську Запорізькому та необхідність будівництва шпиталю у Трахтемирові. Ст. 6 визначала структуру, обов'язковість та систематичність скликання генеральних козацьких рад тричі на рік, при цьому Гетьман зобов'язувався звітувати перед Генеральною Старшиною щодо міжнародних відносин. Ст. 7 визначала судовий порядок накладення відповідальності за образу гетьмана. Ст. 8 проголошувала, що державні справи при гетьмані мають вести не хатні слуги, а тільки службові «генеральні особи». Ст. 9 визначала маєтності гетьмана та наділяла правом розпоряджатися скарбницею винятково генерального і полкових підскарбіїв. Ст. 10 забороняла корупцію та хабарництво, надмірні податки і повинності, ст. 11 захищала жінок і дітей козаків від поборів, а ст. 12 проголошувала необхідність проведення ревізії, аби перевірити майнові права щодо володіння маєтностями та угіддями. Ст. 13 проголошувала Київ столицею та гарантувала привілеї містам. Ст. 14–16 скасовували найбільш обтяжливі повинності, зокрема утримання посадовців під час відряджень, орендні плати, постійі військ, забороняли сваволю податкових чиновників та ярмаркових об'їждчиків тощо [8].

А. Слюсаренко та М. Томенко зазначають, що Конституція П. Орлика була першою європейською конституцією у сучасному розумінні та діяла на Правобережній Україні до 1714 р. [9, с. 5–6]. Втім результати Північної війни 1700–1721 рр. та подальша доля гетьмана-емігранта є загальновідомими.

Отже, Конституція 1710 р. визначала найважливіші державно-правові питання, вклю-

чаючи засади парламентаризму, поділу влад, правової і соціальної держави, а також закріплювала основи місцевого самоврядування, кордони держави та її зовнішньополітичний курс. При цьому більшість положень мали переважно декларативний характер, оскільки мали бути повною мірою втілені лише «після визволення з-під московського ярма».

Своєю чергою Конституція США 1787 р. складається з преамбули, 7 статей та 27 пізніше прийнятих поправок. У Преамбулі визначено основні цілі Конституції: гарантування та забезпечення кращої взаємодії штатів, справедливості та громадського порядку, захисту від зовнішніх ворогів, процвітання населення, захисту свобод. Ст. 1 визначає, що законодавча влада належить Конгресу США, що складається з двох палат – Сенату та Палати представників. Ст. 2 проголошує, що виконавча влада надається Президенту США. Ст. 3 визначає систему судової влади. Ст. 4 стосується відносин між штатами та федерацією. Ст. 5 закріплює порядок внесення змін і доповнень до Конституції. Ст. 6 визначає пріоритет законодавства федерації порівняно із законодавством штатів та вказує, що певні релігійні переконання не можуть бути умовою зайняття державної посади. Ст. 7 встановлює порядок ратифікації Конституції штатами [10, с. 15–29].

Як бачимо, оригінальний текст Конституції США 1787 р. визначає основні органи влади, їх повноваження, характер відносин центру і провінції, однак правам людини не присвячено жодного рядка. виправити цей недолік був покликаний Білл про права 1789 р. і деякі інші поправки до Конституції США.

Варто зазначити, що Конституція США є найстарішою з нині чинних конституцій та єдиною з конституцій XVIII ст., яка досягла поставленої мети.

Конституція Польщі від 3 травня 1791 р. складалася з преамбули та 11 статей та мала на меті ліквідувати недоліки політичної системи Речі Посполитої [11]. Ст. 1 Конституції проголошувала католицизм панівною релігією і водночас гарантувала свободу іншим конфесіям [12, с. 226]. Ст. 2 підтверджувала багато старовинних шляхетських привілеїв [12, с. 227]. Ст. 3 гарантувала права міст та міщан [13, с. 175]. Ст. 5 проголошувала, що будь-яка влада у громадянському суспільстві має походити з волі людей [14, с. 49–112]. Ст. 6 визначала, що законодавча влада належить Сейму – двопалатному парламенту, що включав Палату сенато-

рів і Палату депутатів [13, с. 181–182]. Ця сама стаття усувала дрібну шляхту від участі у регіональних сеймиках, що викликало її невдоволення [13, с. 178, с. 173–174], а також замінювала *liberum veto* на прийняття рішень простою більшістю, засуджувала шляхетські конфедерації та обмежувала вплив регіональних сеймиків [13, с. 178]. Ст. 5 та 7 наділяли виконавчою владою короля та кабінет міністрів («Охоронців законів») [12, с. 229]. Конституція проголошувала заміну у Речі Посполитій виборної монархії на спадкову [13, с. 178], що мало на меті унеможливити вплив іноземних держав на вибори короля [13, с. 180]. Ст. 8 проголошувала виборність судової влади та її незалежність від інших гілок [13, с. 181–182]. Ст. 9 визначала правові засади регентства [12, с. 231]. Ст. 10 вказувала на велике значення належної освіти королівських дітей [12, с. 231]. Ст. 11 стосувалася існування постійної армії [15, с. 383–395]. Крім того, Конституція від 3 травня 1791 р. замінювала польсько-литовську унію на унітарну державу [13, с. 179] та надавала значні привілеї Великому князівству Литовському у складі унітарної Речі Посполитої [16, с. 309].

Таким чином, Конституція Польщі від 3 травня 1791 р. мала оптимізувати політичну систему держави, втілювала ідеї суспільного договору Ж.Ж. Руссо та теорію поділу влад Ш.Л. Монтеск'є [14, с. 49–112; 16, с. 318]. Дж. Сенфорд зазначав, що Конституція Польщі 1791 р. формувала модель конституційної монархії, близької до англійської [17, с. 11–12].

Втім здолати глибоку політичну кризу Конституція Польщі 1791 р. не змогла. Більше того обурена шляхта створила Тарговицьку конфедерацію та закликала Катерину II допомогти повернути старі порядки у Речі Посполитій. 1793 і 1795 р. відбуваються Другий і Третій поділи Речі Посполитої, територію якої остаточно поглинають Росія, Пруссія та Австрія [11].

Конституція Франції від 3 вересня 1791 р. була прийнята під час Великої Французької революції і мала на меті обмеження королівської влади. Попри те, що більшість членів Національних зборів виступали за конституційну монархію, Конституція 1791 р. була по суті республіканською і лише за формою – монархічною. Конституція 1791 р. ґрунтувалася на Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та проголошувала належність верховної влади народу, представниками якого називалися законодавчі збори та король. Попри проголошену рівність,

найбідніші люди були позбавлені політичних прав. Законодавчі збори обиралися на 2 роки і мали право пропонувати та декретувати закони, завідували фінансами, національним майном, сухопутними та морськими силами, а також спільно з королем вирішували питання війни і миру. Виконавча влада належала королю, який міг здійснювати її тільки за посередництва міністрів. Король не міг розпустити законодавчі збори, не мав законодавчої ініціативи і мав право накладати лише призупиняюче вето. Особа короля оголошувалася священною і недоторканою. Вся влада на місцях була виборною, центральна влада не мала на неї жодного впливу. З огляду на безліч внутрішніх суперечностей і розгортання революційних подій, не дивно, що Конституція Франції 1791 р. діяла менше року [18, с. 83–87].

Проте до кінця XVIII ст. у Франції були прийняті ще три конституції – Конституція I року (24.06.1793 р.), Конституція III року (22.08.1795 р.), Конституція VIII року (25.12.1799 р.). Конституція 1793 р. наголошувала на верховенстві нації та праві опору, обранні законодавчих зборів на 1 рік та наділенні ними комітету з 24 осіб виконавчою владою. Конституція 1795 р. розділила орган національного представництва на 2 палати – Раду п'ятисот і Раду старійшин, а виконавчу владу ввірила Директорії. Своєю чергою Конституція 1799 р. фактично встановила диктатуру Наполеона, яка у подальшому зміцнювалася Конституцією X року (4 серпня 1802 р.) та Конституцією XII року (18 травня 1804 р.) [18, с. 83–87].

Зауважимо, що 6 конституції за 12 років – ознака не стільки демократії, скільки хаосу, нехай навіть і за спроби її встановити. Втім ще Платон зазначав, що із хаосу демократії народжується тиранія [19], що, власне, і підтверджує досвід Французької, Англійської, Російської та ін. революцій.

Отже, у результаті проведеного дослідження ми дійшли таких **висновків**:

1. Поняття «конституція» доволі часто використовувалося з часів Давнього Риму для позначення найрізноманітніших актів, однак сучасного змісту набуває лише у XVIII ст., коли було створено перші конституції світу у сучасному розумінні – Конституцію Пилипа Орлика 1710 р., Конституцію США 1787 р., Конституцію Польщі та Конституцію Франції 1791 р.

2. Усі названі вище перші конституції світу XVIII ст. були вимушено прийняті за край складних обставин, таких як війна чи внутрішнє

протистояння, коли певній державі загрозувало знищення чи занепад, і передбачалося, що відповідна конституція зробить диво і врятує ситуацію. При цьому інколи конституція, попри свій, безперечно, прогресивний зміст, призводить тільки до загострення кризи та ще швидшого занепаду держави, як це сталося із Конституцією Польщі 1791 р.

3. Усі досліджувані перші конституції світу XVIII ст. носили демократичний характер. Три з них – Конституція П. Орлика 1710 р. та Конституції Польщі і Франції 1791 р. підносили значення парламентаризму, і на всі відповідні державні утворення чекав занепад, що свідчить про слабкість демократичних і парламентських інститутів та їх неспроможність до управління державою, особливо за кризових умов.

4. Досвід революційної Франції свідчить, що наявність демократичної конституції і народно-го представництва жодною мірою не заважають владі проводити кривавий терор. Тому слід мати на увазі, що демократія, поділ влад, права людини, законодавство тощо не гарантують відсутність тиранії.

5. Тільки Конституція США, яка запроваджувала сильну президентську владу, виявилася життєздатною і є нині найстарішою з чинних конституцій.

6. Як свідчить історія, ціна, яку доводиться сплатити за революційні та демократичні перетворення, є занадто високою, а більшість бід і жертв при цьому є марними і такими, яких можна було б уникнути.

Перспективи подальших розробок у цьому напрямі вбачаються у дослідженні інших ранніх конституційних актів та неписаних конституцій.

Список використаної літератури:

1. The Invented Indian: Cultural fictions and government policies. / Editor James A. Clifton. New Brunswick: Transaction Publishers, 2007. 388 p.
2. Slomp H. Europe, A Political Profile: An American Companion to European Politics. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. 867 p.
3. Конституція Сан-Марино. // Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_Сан-Марино (дата звернення 24.09.2018).
4. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
5. Монтескьє Ш.Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 672 с.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Право современного государства. Т. 1 / Под ред. С.И. Гессена. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Издание Н.К. Мартынова, 1908. 626 с.
7. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. Вид. 2-е, перероблене та доопрацьоване. Київ: Правова єдність, 2009. 429 с.
8. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> (дата звернення 24.09.2018)
9. Історія української Конституції. / Упорядники А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ: Право, 1997. 464 с.
10. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва: БЕК, 1997. 586 с.
11. Конституция 3 мая 1791 года. // Википедия: свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_3_мая_1791_года (дата обращения 24.09.2018).
12. Lukowski J. Disorderly liberty: the political culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century. London: Bloomsbury Publishing PLC, 2010. 349 p.
13. Jędruch J. Constitutions, elections, and legislatures of Poland, 1493–1977: a guide to their history. New York: EJJ Books, 1998. 487 p.
14. Brzezinski M.F. Constitutional Heritage and Renewal: The Case of Poland. Virginia Law Review. 1991. №77 (1). P. 49–112.
15. Wagner W.J. May 3, 1791, and the Polish constitutional tradition. The Polish Review. 1991. № 36 (4). P. 383-395.
16. Bardach J. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 654 s.
17. Sanford G. Democratic government in Poland: constitutional politics since 1989. London: Palgrave Macmillan, 2002. 256 p.
18. Васильевский М.Г. Конституции французские. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. Санкт-Петербург, 1890–1907. Т. XVI (1895): Конкорд-Коялович. С. 83–87.
19. Платон. Государство. Законы. Политик. Москва: Мысль, 1998. 798 с.

Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Первые конституции мира как выдающиеся памятники конституционно-правовой мысли и государственного строительства

В статье очерчен политико-правовой контекст принятия первых конституций мира в XVIII в. Раскрыты основные положения первых конституций, прослежена их судьба. Проведенный историко-правовой анализ еще раз убеждает, что принятие демократической конституции не является преградой для тирании, а цена формирования народовластия революционным путем является слишком высокой.

Ключевые слова: конституция, демократия, разделение властей, парламент, кризис, революция, война, тирания, президент, монарх.

Kononenko Yu. S., Dzholos S. V. The first constitutions of the world as the great monuments of constitutional legal thought and state building

The article is devoted to the first constitutions in the world, adopted in the XVIII century. The political and legal background of the adoption of the first constitutions was investigated, as well as their essence and fate. Historical and legal analyses, made in the article, shows, that adoption of a democratic constitution is not a barrier to tyranny, and that the price for the revolutionary formation of democracy is extremely high.

Key words: constitution, democracy, separation of powers, parliament, crisis, revolution, war, tyranny, president, monarch